

Тема 6. Українська культура в добу націєтворення (XIX ст.)

Мета: визначити характерні риси розвитку культури на українських землях на початку формування сучасної політичної нації, з'ясувати роль просвітницького руху для становлення модерного українознавчого процесу.

План лекції:

1. Українська наука і культура.
2. Товариство «Просвіта».
3. Музичне та образотворче мистецтво.

Ключові терміни й поняття: ампір, еkleктика, класицизм, романтизм, урбанізація.

6.1. Українська наука і культура.

Першим твором народною мовою, який почав процес її оформлення у сучасну літературну мову, стала «Енеїда» Івана Котляревського. Пародія на поему Вергілія, де троянський герой Еней показаний козацьким ватажком, була опублікована у Петербурзі у 1798 р. без відома автора. Вже після її успіху Котляревський доповнив, розширив свою поему, написав музичні комедії «Наталка-Полтавка» й «Москаль-чарівник».

Переломною в становленні української літературної мови і суспільному визнанні української літератури стала творчість Тараса Шевченка. Перший «Кобзар» вийшов у 1840 р. у Петербурзі, через рік – «Гайдамаки». Тарас Шевченко вніс в українську літературу новий зміст: рішучий протест проти кріпацтва, захист свободи і гідності особистості, захоплення народними і національно-визвольними рухами, заклик до суспільної справедливості.

Поруч із Шевченком – революціонером, значної уваги заслуговує й Шевченко – лірик, романтик. Його інтимна лірика належить до найкращих зразків цього жанру і відкриває постать автора з іншого, «живого», а не «бронзового» образу.

Колізії, суперечки й духовні пошуки тієї епохи відбилися в творчості письменника, лінгвіста, історика, публіциста Пантелеймона Куліша. Прихильник культурно-національного відродження, Куліш болісно шукав шляхи до нього: від нелегального Кирило-Мефодіївського товариства – до літературної діяльності у петербурзькій «Основі», від союзу з галицькою громадськістю – до надій на польську допомогу. Безперечним є значення його етнографічної збірки «Записки о Южной Руси», історичного роману «Чорна рада», тритомної історичної праці про національно-визвольну війну під керівництвом Б.Хмельницького «История отпадения Малороссии от Польши».

У 1870-і рр. приходять до літератури Іван Франко. Людина різносторонньо обдарована, він проявив себе в поезії і прозі, драматургії і публіцистиці, новелістиці і літературній критиці, історії й етнографії, філософії і політиці. Франко так формулював своє кредо: «Як син селянина,

вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я відчував себе зобов'язаним віддати свою працю цьому простому народові».

Своєму принципу Франко слідував і в літературно-видавничій діяльності (альманах «Друг» у Львові), і в політичній боротьбі (декілька разів був арештований за свої погляди, брав участь в заснуванні Української радикальної партії), але найбільш вражаюче і послідовно – в літературній творчості: його ліричні збірки «З вершин і низин», історична повість «Захар Беркут», гостросоціальний «Борислав сміється», поема «Моїсей», психологічна драма «Украдене щастя», багатогранні у своїй різноманітності, але однак стаїності провідної думки. Іван Франко був обраний членом багатьох наукових товариств, перекладав Байрона, Гейне, Гете, а також визначних поетів і письменників різних часів італійської, французької, англійської, норвезької, чеської, словацької, польської, російської, німецької, давньогрецької, давньоримської, давньоіндійської та інших літератур світу.

Яскравим явищем української літератури була творчість Лесі Українки (Лариси Квітки-Косач). Вона розірвала коло традиційної самотньої тематики, збагатила українську поезію, драматургію образами світової історії, глибокими художніми узагальненнями, картинами зіткнення філософських, етичних ідей. Через хворобу Леся Українка була вимушена подовгу жити на Кавказі, в Єгипті, Італії, вона ніколи не замикалася на лікуванні, вивчала історію, культуру, традиції країн, куди привела її доля. Найвидатніші поеми: «Давня казка», «Самсон», «Роберт Брюс» та поетична драма «Лісова пісня».

Етапи розвитку української літератури в XIX ст.:

1. Рубіж XVIII-XIX ст. і початок XIX ст.: поява перших творів рідною мовою (перш за все «Енеїда»).

2. 1840-1850-і рр.: творчість Тараса Шевченка й оформлення української літературної мови, головне місце у тематиці займає реалістичне змалювання народного життя.

3. Друга половина XIX ст.: широка палітра літературних жанрів, поглиблення соціального, поява психологічного аналізу, збагачення проблематики, ускладнення образного ряду (творчість Івана Франка, Лесі Українки, об'єднання літературного процесу в Західній та Східній Україні).

В архітектурі XIX ст. на зміну пишноті і розкутості українського бароко прийшов стриманий, академічний стиль класицизму. За будівництвом міст наглядали спеціальні комісії і комітети. Громадські споруди будувалися з урахуванням їх призначення. Головною метою архітектора стало не створення зовнішньої привабливості, а внутрішній комфорт (висока стеля, вентиляція, освітлення).

В розвитку класицизму можна визначити три етапи:

1. Становлення. Архітектура характеризується переходом від бароко до класицизму, пошуками нових засобів художньої виразності, й новим підходом до ансамблевої забудови. Набуває значення відкритий характер композиції ансамблів площ, вулиць і окремих комплексів.

2. Зрілість: створення великих ансамблів, застосування декоративного мистецтва для втілення значних художніх задумів.

3. Занепад: поширення багатопверхового будівництва, зростання промислових підприємств, учбових закладів. Занепад класицизму виявився також у відході від творчого розуміння й використання форм античності у плануванні канонів і штампів.

Найвеличнішій будівлі мали відповідати вимогам кругового або секторально-панорамного огляду і мати ідеальні пропорції з різних точок зору. На них мав триматися ансамбль вулиці, площ, кварталів. Одним з найбільших досягнень зрілого класицизму було втілення в практику синтезу архітектури й скульптури.

Перехід від бароко до класицизму позначився і на плануванні міст. Відтепер обов'язково виокремлюється адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися помпезні будівлі урядових установ. Кwartали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркового ландшафту носили відкритий характер.

У XIX ст. активно забудовуються нові міста на півдні України і в Криму: Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпро), Миколаїв, Одеса.

Найбільшого розвитку серед міст кінця XVIII-XIX ст. досягла Одеса. У 1803 р. вона ще була невеликим містом з дев'ятьма тисячами жителів. Тут було 14000 будинків і землянок, незакінчені церкви, 39 невеликих фабрик, 200 крамниць і магазинів.

У 1809 р. поблизу моря було збудовано театр, який добре виділявся серед навколишньої забудови. Кожен хто приїжджав до міста морем, першою бачив цю споруду. Основним архітектурним акцентом Одеси є центральна напівкругла площа, вона збудована двома симетрично розташованими увігнутими будинками. Саме ця архітектурна ідея яскраво виявлена у величезних Потьомкінських сходах. Сходи, пам'ятник і вулиця між увігнутими будинками становлять композиційну поперечну вісь бульвару, що поділяє його на дві частини. Бульвар обмежують з двох боків комплекси будов – садиба Воронова та будинок Старої біржі.

Серед нових міст найбурхливіше розвивався Севастополь. Велику роль у плануванні і забудові міста відіграли військові інженери. В 1804 р. його оголосили головним військовим портом Чорноморського флоту, а згодом фортецею. В архітектурі Севастополя переважали давньогрецькі форми. При Морській бібліотеці було споруджено так звану башту вітрів. На верхньому крузі барельєфи, які зображують міфологічних героїв. Будинок Морської бібліотеки було зруйновано, але башта збереглася, до наших днів, нагадуючи про архітектуру першого періоду розвитку міста.

Паралельно з цим, відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Подніпров'я. У Києві архітектор Андрій Меленський за короткий час перетворив місто з патріархального, з його численними монастирями і руїнами колишньої могутності й слави на сучасне європейське місто. Упорядковуються також такі міста, як Харків, Полтава.

У другій половині XIX ст. з'являються нові матеріали, нові замовники. Складається напрям, який отримав назву «еклектика» (змішування). У київських фасадах того часу можна побачити і готику, і ренесанс, і романський стиль, багато будівель в «цегельному стилі».

Протягом XIX ст. міста стрімко зростали за рахунок приєднання до своїх територій передмість, слобід, віддалених сіл і хуторів, що призводило до принципових змін у їхньому плануванні. Навколо старих центрів, забудованих відповідно до вимог класицизму й ампіру, виростали нові райони, забудова яких здійснювалася нерівномірно та примхливо, створюючи мальовничу мозаїку вулиць, провулків, тупиків. Ставши центрами промисловості, міста на околицях обростали кільцем підприємств, які й ставали індустріальною межею міста. Згодом за промисловою смугою розбудовувалися нові житлові райони, що погіршувало умови проживання, приносило гуркіт і кіптяву, транспортний гомін і пилу.

У ході капіталістичної урбанізації стали масово знищувати сади, парки, сквери. Через це у великих містах створювалися несприятливі екологічні умови, і власті змушені були розпочати насадження нових парків та інших зелених зон громадського користування. Однак зелені насадження зосереджувалися в центрі чи неподалік від нього. А робітничі околиці, які найбільше страждали від диму й пилу, були майже позбавлені зелених, залишалися невідпорядковані. На прилеглих до центру майданах, вулицях і проспектах будувалися громадські споруди.

Навколо залізничних вокзалів зводилися готельні комплекси. Біржі, банки та кредитні установи утворювали ділові центри. Розкішні магазини й пасажі — торговельні центри. Університети, бібліотеки й студентські гуртожитки поступово об'єднувалися в навчальні комплекси.

6.2. Товариство «Просвіта»

Громадська організація «Просвіта» була утворена у [Львові](#) 1868 р. з метою культурного розвитку, консолідації народної спільноти та піднесення національної свідомості українського народу.

Ця організація поширила діяльність на всі українські землі (найпотужніші мережі – у [Галичині](#), на [Буковині](#), [Поділлі](#), Київщині, [Волині](#), у [Закарпатській Україні](#)). Створені філії-читальні в західноукраїнських землях підпорядковувалися [Львівському товариству «Просвіта»](#). У підросійській Україні «Просвіти», утворені 1905-1907 рр. в губернських містах, координували роботу осередків, що з 1917-го діяли за власними статутами.

«Просвіта» розпочала з науково-освітньої діяльності. При товаристві працювали спеціально створені термінологічна та з підготовки підручників комісії. Відкривалися бібліотеки, друкарні, книгарні, народні театри, кінотеатри, музеї, здійснювалися постановки спектаклів на українську тематику, відзначення ювілеїв відомих українських діячів, визначних подій національного значення, організацію публічних читань, упорядкування українських шкіл.

Деякі просвітяни, починаючи з 1860-х рр., представляли інтереси українського народу в [Галицькому крайовому сеймі](#) та австрійському парламенті. Парламентські представництва за участю членів «Просвіти» в 1860-1880-х рр. відстоювали надання дотацій на видавництво, забезпечення окремих видів економічної діяльності, навчання українською мовою, відкриття українських гімназій, семінарій, заснування кафедри української історії у Львівському університеті, згодом – українського університету у [Львові](#).

Ставлячи своєю головною метою пізнати свій народ, довідатися про всі його достоїнства і недоліки, навчити його тому, що для нього є найкориснішим, «Просвіта» у своїй відозві 30 січня (11 лютого) 1869 р. закликала вступати до Товариства громадські організації, крім тих, котрим справа народної освіти «стоїть на останньому місці».

З кожним роком «Просвіта» все ширше розгортала культурно-освітню діяльність серед українського народу Галичини, пробуджувала його національну свідомість, готувала добрий ґрунт для утворення різних громадських організацій і політичних партій. В умовах, коли нехтувалися життєві інтереси народу, утискувалася його інтелігенція, винищувалася його мова і культура, коли 75 % українського населення Галичини було неписьменним, «Просвіта» зосередила головну увагу на культурно-освітній роботі серед селянства. По селах і містах почали виникати читальні «Просвіти» з бібліотеками, у містах – книжкові крамниці. Після прийняття нового Статуту (1891) в діяльності Товариства настає новий період – воно перетворюється в освітньо-економічне.

Утворення читалень набуло небувалого розмаху. Так, якщо в 1891 р. їх було п'ять, у 1900 – 924, то в 1909 – 2185. Завдяки зусиллям просвітянського активу сільські читальні стали справжніми вогнищами освіти і культури. Силами сільських аматорів тут влаштовувалися вистави, вечорниці, проводилися Шевченкові і Шашкевичеві вечори, організовувалися хори й оркестри. Нерідко сільські колективи виїздили зі своїми виставами в сусідні повіти і села, при читальнях діяли вечірні школи неписьменних, різні курси, «Просвіта» також дбала про розширення мережі навчальних закладів для селянських дітей, зокрема, бурс. Таким чином, селянська молодь вже мала можливість здобувати не лише освіту, а й національне виховання.

Культурно-освітні заходи «Просвіти» на самому початку зустріли опір москвофілів, які видавали свої часописи «Слово» і «Русская Рада». Товариство ім. Качковського, засноване 1874 р. у Коломиї, також намагалося поширювати освіту серед селян, видаючи з цією метою популярні книжки про релігію, мораль, науку, про ведення господарства. Товариство закладало свої осередки у повітових містах і читальні по селах. Проте якогось відчутного впливу на селі москвофіли не домоглися. Важливим завоюванням «Просвіти» стало запровадження в шкільних підручниках живої народної мови (фонетичного правопису) і вилучення з них «язичія» (етимологічного правопису).

Головний відділ і видавнича комісія «Просвіти» налагодили видання популярних книг для народу, в першу чергу для селянства. Для малоосвічених

селян видавалися невеликі за обсягом, цікаві за змістом книжки, що розсилалися безкоштовно всім членам «Просвіти», а також продавалися за поміркованими цінами в книгарнях і крамницях. Виходили у світ підручники, співаники, молитовники, збірки колядок, популярно-наукові розвідки, твори видатних українських письменників. Лише з 1899 по 1909 рр. видано книги 71 назви на історичну, релігійну, економічну, рільничо-господарську та іншу тематику. Серед них: праці Івана Франка «Панщина та її скасування», підготовлена ним збірка «Вибір декламацій для руських селян і міщан», Олександра Борковського «Богдан Хмельницький», Олександра Барвінського «Історія України-Руси», Гната Хоткевича «Сагайдачний», «Гетьман Мазепа», Костя Левицького «Про нові спілки господарські», збірка «Тарасові поминки» та ін.

Варто зауважити, що видання «Просвіти» із Західної України у 1918 р. продавалися у Олександрівську (Запоріжжі). Їх сюди привозили бійці Легіону Українських січових стрільців. Книжки дійсно були недорогими (дешевшими за надруковані у Києві) й миттєво розкуповувалися.

Щорічні видання народних календарів «Просвіти» стали настільними книгами багатьох українських родин. В якійсь мірі на сільське населення було розраховане видання з 1904 р. серії «Руська письменність» (редактор Ю. Романчук), яка знайомила читачів з кращими творами української літератури.

Зважаючи на запити сільських господарів, «Просвіта» розширила видання економічної літератури. Друкувалися різні поради (так звані метелики), часопис «Економіст». У 1908 р. засновано серію доступних для селян видань «Господарська бібліотека» Товариства «Просвіта», першою книгою якої став популярний підручник «Взірцевий господар». Загалом було видано шість випусків у 8-ми томах. Серед сільських мешканців здобули популярність часописи «Письмо з «Просвіти», «Читальня». Свою літературу і пресу «Просвіта» надсилала членам Товариства, читальням, бібліотекам бурс, різним організаціям і товариствам – «Січам», «Соколам» та ін.

Головний відділ у різних місцевостях проводив збори філій Товариства та просвітньо-економічні віча, на яких заслуховувалися доповіді, велися палкі дискусії. Перше таке віче відбулося 1895 р. у Перемишлі, а в наступні роки масові віча пройшли по всьому краю – в Золочеві, Кам'янці Струмилівій, Перемишлі, Рогатині, Бережанах, Копичинцях.

6.3. Музичне та образотворче мистецтво.

Формування національної музичної культури ХІХ століття обумовлено ментальними особливостями українців. Культура українського романтизму утілює специфіку національного художнього образу світу, функціонуючи невід'ємно від національного характеру, складники якого тісно пов'язані між собою у єдиному психічному комплексі.

Наявно виділяється музична компонента національної вдачі, обумовлена частково надзвичайно високим потенціалом музичних здібностей (залежним від антропологічних, географічно-кліматичних і соціально-історичних

чинників), здебільшого – рисами українського національного характеру (сентименталізмом, мрійливістю, чутливістю та чуйністю, меланхолійністю, інтровертизмом), які є запорукою схильності до творчості, глибоких особистісних переживань, пов'язані з можливістю швидкого емоційного відгуку.

Музикальність українців – це передусім специфічно «музичний» у філософському розумінні засіб світосприйняття. Звукові феномени, найпростіші закономірності українських музичних структур перетворюються на символічні форми, міфологізовані метафори духовного досвіду, на універсальні уможлядні структури, достатньо місткі для вміщення різнохарактерного змісту, вираження того чи іншого смислу. Музика обумовлює культурну самобутність, бере участь у формуванні психоінформаційного простору етносу, утворюючи послідовність: «звук – інтонація – знак – символ – мова – сенсова спільність».

Романтизм як універсальна художня система найглибше відбиває українську етнічну ментальність, стабільність якої підтверджує аналіз музичної духовної спадщини ХІХ ст. Українська музична культура ХІХ ст. функціонує як прояв комплексу рис національного характеру, що зберігає специфіку українського світу.

Музична культура ХІХ ст. виявляє численні ознаки перехідної епохи з орієнтацією на активізацію міфу та специфічних його трансформацій, оголює архетипну та «міфологічну інфраструктуру» культури, дозволяє зафіксувати не тільки зміни, а й топіку останньої, її системну цілісність, яка допомагає зрозуміти контури сучасної моделі світу.

Знакові для романтичної епохи в Україні постаті Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Миколи Лисенка у розумінні найбільш прийнятних і очікуваних утілень особистості в цілому, зафіксували у своїй творчості ту «національну історію», яка стала орієнтиром для творення художніх образів. Виявляються вони здебільшого у певних типах персонажів («покинута дівчина», «бідний сирота»), стереотипах («жорстокий поміщик», «фанатичний єзуїт», «скупий єврей») чи образах-картинах («ідилічна хата, оточена садом»).

До типових ознак національної вдачі належать орієнтованість на багатство «внутрішньої» людини, її моральні та релігійні устремління, на велич духу, цінність людини насамперед у її чуттєво-емоційних проявах, прагнення до духовного вдосконалення, єднання з Богом. Головний критерій нашого бачення національного характеру базується на усвідомленні цієї категорії як ефективного методологічного інструмента аналізу духовно-психологічних аспектів національного життя.

Український романтизм за своїми джерелами, естетичною природою був суверенним, «нетотожним» західноєвропейському романтизмові, унікальним, але подібним за сутністю і характером розвитку до російського та південнослов'янського романтизму, зважаючи на подібність історичних умов розвитку. Серцевиною, сутнісним ядром української романтичної філософії є проблема «людина – нація».

Визначальною особливістю української музичної школи ХІХ ст. стає вираження української національної специфіки шляхом цитування українського фольклору на текстовому та інтонаційному рівнях або перевтілення народних джерел (духовна музика). Ця тенденція найяскравіше виявляється, починаючи з другої половини ХVІІІ ст., у пісні-романсі, духовній музиці, інструментальних творах на народній основі.

Образотворче мистецтво й архітектура, перебуваючи у загальноросійському просторі, мали проблеми з виробленням національних форм. На східноукраїнських землях можна говорити про певну українсько-російську єдність в образотворчому мистецтві, оскільки протягом майже всього ХІХ ст. в Російській імперії головним центром освіти була Академія мистецтв у Петербурзі. Найбільші можливості для виставок, замовлень також були в столиці імперії.

Василь Тропінін залишався кріпаком навіть вже будучи відомим художником, багато років він жив і працював у Подільському маєтку своїх добродіїв. Митець говорив, що Україна замінила йому Академію. Він пише безліч портретів («Дівчина з Поділля», «Хлопчик з сокирою», «Весілля в селі Кукавці», «Українець», «Портрет подільського селянина»), демократизм і реалізм яких були новаторськими.

У живописі початку ХІХ ст. переважаючим художнім стилем був романтизм. Багатьох художників цього напрямку приваблювала Україна, як її називали «нова Італія». Українській темі присвятив свою творчість Василь Штернберг, який працював і в портретному, і в побутовому, і в пейзажному жанрах. Художник товаришував з Тарасом Шевченком, йому належить художнє оформлення «Кобзаря». В Академії за сім картин, написаних на Київщині і Полтавщині, він отримав велику золоту медаль.

Зовнішні обставини (заслання, заборона малювати) перешкодили розкритися в повній мірі живописному таланту Тараса Шевченка. В романтичних картинах «Селянська родина», «Циганка-ворожка», вже був помітний відхід від чистого академізму. Особливо виділяється реалізмом «Судня рада». Різнобічний талант Шевченка досяг академічних висот і в художній графіці (серія «Живописна Україна» тощо). У 1860 р. йому було присвоєно звання академіка гравюри Петербурзької академії мистецтв.

Художник-мариніст Іван Айвазовський значну частину життя провів у рідній Феодосії. У його живописі звучала й українська тема: «Очерети на Дніпрі поблизу містечка Олешки», унікальна для художника жанрова картина «Весілля на Україні».

Новаторською для пейзажу стала творчість Архипа Куїнджі, який народився поблизу Маріуполя. Перша ж виставлена ним картина – «Ніч на Дніпрі» – викликала в Петербурзі сенсацію. Художник володів тонким мистецтвом передавати на полотні світло, повітря.

Родом з-під слобідського Чугуєва був художник-реаліст Ілля Рєпін. Він часто приїжджав на батьківщину, не раз гостював у маєтку Качанівка українських меценатів Тарновських. Тут Рєпін створив перші етюди до знаменитої картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Художник скористався рядом порад українського історика, провідного дослідника козаччини Дмитра Яворницького, який передав йому деякі речі козацьких часів, текст самого листа, позував для фігури писаря.

«В історії народів і пам'ятниках мистецтва ... мене приваблювали завжди моменти вияву загального життя городян, асоціацій; найбільше в республіканському ладі, звичайно, ... І наше Запоріжжя мене захоплює цією свободою, цим піднесенням рицарського духу», – писав Ілля Репін.

Більшість робіт Миколи Пимоненка, написаних на теми селянського життя, відрізняються щедрістю, емоційністю, високою живописною майстерністю: «Святочні ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Свати», «Жнива», «По воду», «Ярмарок» тощо. Микола Пимоненко одним з перших у вітчизняному малярстві поєднав побутовий жанр і поетичний український пейзаж.

Поєднання мистецтва з усвідомленою національною ідеологією вперше відбувається в творчості випускника Петербурзької Академії Сергія Васильківського. Свою майстерність він повністю віддає Україні: пише пейзажі Подніпров'я, Поділля, Слобожанщини, архітектурні пам'ятники, жанрові картини, історичні полотна. Відомі його твори «Козаки в степу», «Козача левада», портрет Тараса Шевченка. У 1900 р. Сергій Васильківський спільно з художником-баталістом Миколою Самокишем створюють альбом «З української старовини». Коментарі до акварелей Васильківського писав історик Дмитро Яворницький.

? Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте творчість класиків української літератури XIX ст.
2. Дайте визначення стилю «класицизм», визначте три етапи його розвитку.
3. Що зумовило розвиток містобудування у др. пол. XIX ст.?
4. Розкрийте основні напрямки діяльності товариства «Просвіта».
5. Порівняйте український та європейський романтизм, визначте спільне й відмінне.